شينجياڭنىڭ وتانىنىڭ ىشكى وڭىرىمەن ءبىر تۇلعالانۋى ــ تاريح دامۋىنىڭ سوزسىزدىگى

(باسى 5 ـ بەتتە)

703 ـ جىلى تاڭ پاتشالىعى تيانشاننىڭ سولتۇستىك جاعىنان بەسبالىق باسقاقتىعىن قۇرىپ، انشي باسقاقتىعىمەن بىرگە باتىس وڭىردى ءبولىپ بيلەدى. 709 ـ جىلى بەسبالىق باسقاقتىعى بەسبالىق ۇلى باسقاقتىعى بولىپ ءوسىرىلدى. انشي باسقاقتىعى جيىنى 22 تۇتىق مەكەمەسىن، 118 دۋاندى قاراۋىنا الىپ، تيانشاننىڭ تۇستىك جاعىنداعى، كوگارت تاۋىنىڭ باتىس جاعىنداعى كەڭ اۋماقتى باسقاردى؛ بەسبالىق باسقاقتىعى 23 تۇتىق مەكەمەسىن قاراۋىنا الىپ، تيانشاننىڭ سولتۇستىك جاعىنان بالقاش كولىنىڭ شىعىسىنا، وڭتۇستىگىنە دەيىنگى كەڭ اۋماقتى باسقاردى.

باتىس وڭىردىڭ شىعىس ايماعىنداعى دۋان ـ اۋدان جۇيەسىنەن بولەك، تاڭ پاتشالىعى باتىس وڭىردىڭ باتىس جاعىنداعى كەڭ ايماقتا باۋراۋ جۇيەسىن اتقاردى. بۇل مەكەمە، دۋانداردىڭ تۇتىق، دۋانباسىل لاۋازىمدارىن تۇگەلدەي تايپالاردىڭ بورىنى تايپا باسلارى وتەدى، ءسويتىپ ولار بۇرىنعى بيلەۋ قۇرىلىمىن جالعاستىرىپ، ءوز تايپاسىنىڭ ادەتىمەن قاراستى اۋماعىنا بيلىك جۇرگىزدى؛ ولاردىڭ لاۋازىمى اتادان بالاعا جالعاستى، ءبىراق ول، ءسوز جوق، تاڭ پاتشالىعى ورتالىق ۇكىمەتىنىڭ تاعايىنداۋىنان ءوتۋى كەرەك بولدى. 7 ـ عاسىردىڭ ورتا شەنىنەن كەيىن تاڭ پاتشالىعى كۇسان، ۇدۇن، شالىك، سۋياب سىندى 4 ۇلكەن اسكەري قالاشىق، ياعني انشي 4 قالاشىعىن قۇرىپ، باسقارۋدى كۇشەيتتى.

سۇي، تاڭ ءداۋىرىنىڭ، اسىرەسە، تاڭ پاتشالىعىنىڭ باتىس وڭىردە جۇيەلى مەڭگەرۋ جانە باسقارۋ قۇرىلىمىن قۇرۋى وسى داۋىردە باتىس وڭىردى مەڭگەرۋ جانە باسقارۋ بارىنشا كۇشەيگەندىگىن بىلدىرەدى، باتىس وڭىردىڭ قوعام ورنىقتىلىعىن قورعاۋمەن جانە جىبەك جولىنىڭ حاۋىپسىزدىگىنە، ىركىلىسسىزدىگىنە كەپىلدىك ەتۋمەن قاتار، شينجياڭدى اشۋدى جانە ەكونوميكانى دامىتۋدى پارمەندى جەبەدى.

بەس اۋلەت پەن سوڭ پاتشالىعى داۋىرىندە ىشكى وڭىرلەر ىلگەرىندى ـ كەيىندى سوڭعى لياڭ، سوڭعى تاڭ، سوڭعى جين، سوڭعى حان جانە سوڭعى جوۋ سياقتى 5 بولىكتەنگەن بيلىك ورناتتى، باتىس وڭىردە دە ءبىر ـ بىرىمەن بيلەۋ ـ بيلەنۋ قاتىناسى جوق كوپتەگەن جەرگىلىكتى بيلىكتەر جارىقشا شىقتى، نەگىزىنەن، قاراحان اۋلەتى، ۇدۇن لي ءنامى حاندىعى جانە گاۋچاڭ بايىرعى ۇيعۇر حاندىعى قاتارلىلار، دەسەدە، تۇگەلدەي ىشكى وڭىرلەرمەن تىعىز قارىم ـ قاتىناستى ساقتادى. مىسالى، لي شىڭتيان وزدەرىن تاڭ پاتشالىعىنىڭ تۇقىم ـ جۇراعاتى ساناپ، سوڭعى جين پاتشالىعىمەن تارتۋ ـ تارالعى قارىم ـ قاتىناسىن ساقتادى، سوڭعى جين لي شىڭتياندى ەردەنە ۇدۇن حانى دەپ بەكىتتى. 5 اۋلەت داۋىرىندە گاۋچاڭ بايىرعى ۇيعۇر حاندىعى تالاي مارتە ادام جىبەرىپ سوڭعى جوۋ پاتشالىعىنا تارتۋ ـ تارالعى ۇسىندى؛ سوڭ پاتشالىعى داۋىرىندە گاۋچاڭ حانى، ۇدۇن حانى، قاراحان حانى تۇگەلدەي كەزىندە ەلشى جىبەرىپ، سوڭ پاتشالىعىنا تارتۋ ۇسىندى.

13 ـ عاسىردىڭ باس شەنىندە شىڭعىسحان داۋرەندەگەنىنەن كەيىن باتىس وڭىرگە جورىق جاساپ، باتىس لياۋدى جويىپ، تيانشاننىڭ وڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن بىرلىككە كەلتىردى. يۋان پاتشالىعى قۇرىلعاننان كەيىن، باتىس بولىكتەگى اۋماقتى مەڭگەرۋدى كۇشەيتىپ، كەمي ولكە، باسقاقتىق، سارداربەك مەكەمەسى، دەلبەۋلدىك مەكەمەسى، باتىس ءوڭىر توقساۋىلدىعى ۇلاندار باس جاساق مەكەمەسى، جازا باسقاۋىلدىعى، قاعاز اقشا باسقاۋىلدىعى جانە قاعاز اقشا قويماسى سياقتىلاردى قۇردى؛ تاعى ءمانساپتىلار مەن اسكەرلەردى تىكە جىبەرىپ، حاندىق تاعايىنداپ، جەرگىلىكتى اعامان بەكىتتى. بۇكىل يۋان پاتشالىعىندا باتىس ءوڭىر ورتالىقتىڭ ەرەكشە ءمان بەرۋىنە يە بولىپ، ىشكى وڭىرلەردەگى اكىمشىلىك ولكەلەرمەن ۇقساس ماڭىزدى ورىنعا قويىلدى.

1391 ـ جىلى مىڭ پاتشالىعى قۇملدى قايتارىپ الدى. 1406 ـ جىلى مىڭ پاتشالىعى ورتالىق ۇكىمەت قۇملدا توقساۋىلدىق قۇردى. مىڭ پاتشالىعى تاعى بەسبالىق، ىلەبالىق، تۇرپان جانە ويرات سياقتى جەرلەردە بولىكتەنگەن بيلىك اعامانىن تاعايىنداپ جانە مىندەتكە قويىپ، ۇزبەي ءمانساپتىلار جىبەرىپ، باتىس ءوڭىردىڭ جەر ـ جەرىن شولىپ، باتىس وڭىردەگى ءار قايسى جەرگىلىكتى بيلىكتەردى تىكەلەي جانە جانامالاي باسقاردى. سونىمەن بىرگە، باتىس وڭىردەگى ءار قايسى جەرگىلىكتى بيلىكتەر دە ۇزبەي مىڭ پاتشالىعى ورتالىق ۇكىمەتىنە بويسۇنىپ، المان ـ سالىق تولەدى.

چيڭ پاتشالىعى شينجياڭ مەن ىشكى وڭىرلەردىڭ ساياسي ءتۇزىمىن ءبىر تۇلعالاندىرۋدى بىرتىندەپ ىسكە اسىردى. 1755 ـ جىلى چيڭ پاتشالىعى بىردە بەت بۇرىپ، بىردە تىزە بۇككەن جوڭعار بولىكتەنگەن بيلىگىن تىنىشتاندىردى، 1759 ـ جىلى تاعى ۇلكەن، كىشى قوجالاردىڭ بۇلىگىن تىنىشتاندىرىپ، تيانشاننىڭ وڭتۇستىگى مەن سولتۇستىگىن بىرلىككە كەلتىردى. وسىدان كەيىن شينجياڭدى الاماندىق جۇيە بويىنشا بيلەپ، كۇرەدەن ىلە جياڭجۇنىن تاعايىندادى، ىلە جياڭجۇنى شينجياڭنىڭ اسكەري ـ اكىمگەرلىگىن بيلەيتىن ەڭ جوعارى ءمانساپتى. سونىمەن بىرگە، چيڭ ۇكىمەتى شينجياڭنىڭ تۇرلىشە وڭىرلەرىنە تۇرلىشە بيلەۋ ءتۇزىمىن قولدانىپ، جەكە ـ جەكە ۇيعۇر ۇلتى شوعىرلى قونىستانعان وڭتۇستىك شينجياڭدا بەك ءتۇزىمىن اتقاردى، الايدا بەككە مۇرا بولۋ ءتۇزىمىن كۇشىنەن قالدىردى؛ موڭعۇل ۇلتى مەن قازاق ۇلتى وڭىرلەرىندە جاساق ءتۇزىمىن اتقارىپ، قۇمىل سياقتى جەرلەردە ايماق ـ اۋدان جۇيەسىن جولعا قويدى. 19 ـ عاسىردىڭ ورتا شەنىندە قوقان حاندىعى شينجياڭنىڭ ىشكى دۇربەلەڭىنەن پايدالانىپ، شينجياڭعا باسىپ كىرىپ، قاشقاردا قۋرشاق بيلىك ورناتتى. 1878 ـ جىلى شينجياڭداعى ءار ۇلت حالقىنىڭ بارىنشا قولداۋىندا، زو زۇڭتاڭ قول باستاپ، ياقۇپبەكتىڭ قۋرشاق بيلىگىن جەدەل جويىپ، شينجياڭدى قايتارىپ الدى. شينجياڭدى قايتارىپ العاننان كەيىن، چيڭ ۇكىمەتى تاريحتىڭ دامۋىنا جانە ناقتى باسقارۋ تالابىنا بەيىمدەلىپ، 1884 ـ جىلى شينجياڭدى رەسمي ولكە ەتىپ قۇرىپ، ىشكى وڭىرلەردىڭ سايايسىمەن بۇكىلدەي ءبىر تۇلعالاندىردى.

قورىتا كەلگەندە، شينجياڭنىڭ وتانىنىڭ ىشكى وڭىرلەرىمەن ءبىر تۇلعالانۋى تاريح دامۋىنىڭ سوزسىزدىگى، سونداي ـ اق شينجياڭ ەجەلدەن جۇڭگونىڭ ايىرىلماس ءبىر بولىگى ەكەندىگىن تولىق تۇسىندىرەدى؛ ۇزاق دامۋ بارىسىندا، ءار ۇلت حالقى جاپا ـ ماشاقاتتى بىرگە وتكەرىپ، تار جول، تايعاق كەشۋدەن بىرگە ءوتىپ، مەملەكەتتىڭ تۇتاستىعىن قورعايتىن، ۇلتتاردىڭ ىنتىماعىن قورعايتىن، سىرتتىڭ شاپقىنشىلىعىنا قارسى تۇراتىن، بولشەكتەۋشىلىككە قارسى تۇراتىن داڭقتى ءداستۇر قالىپتاستىرىپ، بولىنبەيتىن تاعدىرلاس ورتاق تۇلعا بولىپ بىرىكتى.

(اۋتور: جۇڭگو قوعامدىق عىلىمدار اكادەمياسى جۇڭگو شەكارا وڭىرلەرىن زەرتتەۋ ورنىنىڭ اعا زەرتتەۋشىسى)

(ماقالا 2019 ـ جىلى 7 ـ ايدىڭ 24 ـ كۇنى «حالىق گازەتى»ندە باسىلعان)

شينجياڭ ــ تاريحتان بەرى كوپ نەگىزدى مادەنيەت شوعىرلانعان جانە كوپ ءتۇرلى ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن ءوڭىر

(باسى 5 ـ بەتتە)

شينجياڭدا كوپ ءدىننىڭ قاتار ءومىر ءسۇرۋ جاعدايىنىڭ قالىپتاسۋى مەن وزگەرۋى ۇزاق تاريحي بارىستى باستان وتكەرگەن. سوناۋ العاشقى قوعامدا شينجياڭ وڭىرىندەگى تۇرعىندار العاشقى ءدىن كوزقاراسى جارىققا شىققان ءارى بىرتىندەپ دامىپ شامان ءدىنى بولىپ قالىپتاسقان. سىرتتان كەلگەن دىندەر تارالۋدان بۇرىن، شينجياڭدا العاشقى دىندەر مەن شامان ءدىنى تارالعان. زامانىمىزدان بۇرىنعى 4 ـ عاسىردىڭ الدى ـ ارتىندا، زاراتۋشترا ءدىنى شينجياڭعا تارالدى. شامامەن زامانىمىزدان بۇرىنعى 1 ـ عاسىردا بۋددا ءدىنى شينجياڭدا تارالدى ءارى بىرتىندەپ دامىپ جەتەكشى ورىنداعى دىنگە اينالدى، وسىدان كەيىن تاعى داۋجياۋ ءدىنى، نەستوريان ءدىنى جانە مانيحەي ءدىنى شينجياڭعا كىرىپ، بۋددا ءدىنى نەگىزگى ءدىن بولعان، كوپ ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن جاعداي قالىپتاستى. 9 ـ عاسىردىڭ سوڭى، 10 ـ عاسىردىڭ باسىندا ءيسلام ءدىنى شينجياڭنىڭ وڭتۇستىك بولىگىندەگى وڭىرلەرگە كىردى. ءيسلام ءدىنىن قابىلداعان قاراحان اۋلەتى 10 ـ عاسىردىڭ ورتا شەنىندە بۋددا ءدىنىنە سەنەتىن ۇدۇن ەلىنە 40 جىلدان استام ۋاقىت ءدىن سوعىسىن جۇرگىزىپ، 11 ـ عاسىردىڭ باسىندا ۇدۇندى جويىپ، ءيسلام ءدىنىن وسى وڭىردە كۇشپەن جالپىلاستىردى. شينجياڭداعى اۋلەدەگى ءدىن جاعدايى وڭتۇستىك شينجياڭدا ءيسلام ءدىنىن نەگىز ەتكەن، سولتۇستىك شينجياڭدا بۋددا ءدىنىن نەگىز ەتكەن، ءيسلام ءدىنى مەن بۋددا ءدىنى قاتار تۇرعان جاعدايعا وزگەردى. 14 ـ عاسىردىڭ ورتا شەنىنەن باستاپ، شىعىس شاعاتاي حاندىعىنىڭ بيلەۋشىلەرى كۇشپەن جالپىلاستىرعاندىقتان، 16 ـ عاسىردىڭ باسىندا ءيسلام ءدىنىن نەگىزگى ءدىن ەتكەن، كوپ ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن جاعداي ەڭ سوڭىندا قالىپتاستى ءارى قازىرگە دەيىن جالعاسىپ كەلەدى.

ۇيعۇر ۇلتىنىڭ ءدىني سەنىم وزگەرىسىنىڭ تاريحىن دۇرىس تانۋ كەرەك. ۇيعۇر ۇلتى دا كوپتەگەن ۇلتتار سياقتى، ولاردىڭ اتا ـ بابالارى اۋەل باستا العاشقى دىندەرگە جانە شامان ءدىنىنە سەنگەن، كەيىن كەلە ىركەس ـ تىركەس زاراتۋشترا ءدىنىنە، بۋددا ءدىنىنە، مانيحەي ءدىنىنە، نەستوريان ءدىنىنە، ءيسلام ءدىنىنە، ت.ب سەندى. قازىرگە دەيىن ۇيعۇرلاردىڭ ءداستۇرلى مادەنيەتىندە وسى دىندەردىڭ مادەنيەت سارقىنشاعى ءالى دە ساقتالعان. ءيسلام ءدىنى شينجياڭ وڭىرىنە تارالعاننان كەيىن، قاراحان اۋلەتى مەن شىعىس شاعاتاي حاندىعىنىڭ بيلەۋشى تاپتارى ءدىن سوعىسى جانە اكىمشىلىك ءتاسىل ارقىلى كۇشپەن جالپىلاستىرىپ، ۇيعۇرلار ەڭ سوڭىندا ءيسلام ءدىنىن ۇستاندى. فاكت ءيسلام ءدىنى ۇيعۇر ۇلتى تۋمىسىنان سەنگەن ءدىن ەمەس ءارى بىردەن ـ ءبىر سەنگەن ءدىن دە ەمەس ەكەندىگىن ءتۇسىندىردى. قازىردىڭ وزىندە ۇيعۇر بۇقاراسىندا وزگە دىندەرگە سەنەتىندەر نەمەسە دىنگە سەنبەيتىندەر ءالى دە بار.

دىندەر قارىم ـ قاتىناسىنىڭ جاراسىمدىلىعىن جەبەۋ ــ شينجياڭ ءوڭىرىنىڭ ورنىقتىلىعىنىڭ، گۇلدەنۋىنىڭ تاريحي تاجىريبەسى. جاراسىمدىلىقپەن بىرگە جاساۋ، توعىسىپ قاتار ءومىر ءسۇرۋ باستان ـ اياق شينجياڭداعى دىندەر قارىم ـ قاتىناسىنىڭ نەگىزگى اعىمى. تاريحي تاجىريبەلەر مىنانى كورسەتتى: كوپ ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن شينجياڭ وڭىرىندە دىندەر قارىم ـ قاتىناسى جاراسىمدى بولعاندا عانا، شينجياڭ قوعامىنىڭ ورنىقتىلىعى مەن ەكونوميكاسى وزگە جانە كەپىلگە يە بولا الادى. دىندەر قارىم ـ قاتىناسىنىڭ جاراسىمدىلىعىن قورعاۋدا جانە جەبەۋدە، ءسوز جوق، پارتيانىڭ ءدىني سەنىم ەركىندىگى ساياساتىن جاپپاي دۇرىس دايەكتىلەندىرىپ، زاڭ الدىندا بارلىق ادام تەڭ بولۋدان جازباي، ءتۇرلى دىندەردىڭ تۇگەلدەي تەرەزەسى تەڭ بولۋىنا تاباندى بولۋ، "ءبىر ءدىننىڭ جەكە بيلەپ ـ توستەپ"، وزگە دىندەردەن ارتىق بولىپ ەرەكشە ورىندى يەلەۋىنە استە جول قويماۋ كەرەك. دىندەر قارىم ـ قاتىناسىنىڭ جاراسىمدىلىعىن قورعاۋدا جانە جەبەۋدە، ءسوز جوق، ۇشقارىلىقتى الاستاۋعا تاباندى بولىپ، ءدىني ۇشقارى كۇشتەردەن ساقتانۋ جانە ولارعا سوققى بەرۋ كەرەك. ءدىني ۇشقارى يدەيا شينجياڭعا سىنالاپ كىرگەننەن كەيىن، "ءۇش ءتۇرلى كۇش" ءدىندى جەلەۋ ەتىپ، ۇشقارى يدەيامەن كەرتارتپا دارىپتەمەنى ۋاعىزداپ، زورلىقتى كۇش لاڭكەستىك قيمىلدارعا ايتاقتاپ جانە تۋدىرىپ، قوعام ورنىقتىلىعىن ءبۇلدىرىپ قانا قويماي، جاراسىمدىلىقپەن بىرگە جاساعان، توعىسىپ قاتار ءومىر سۇرگەن دىندەردىڭ تاريحي ءداستۇرىن دە ءبۇلدىردى. فاكتىلەر مىنانى كورسەتتى: ءدىني ۇشقارىلىق ءدىن ەمەس، ول ءدىن قاعيداسىنا بۇكىلدەي قايشى، زورلىقتى كۇش لاڭكەستىكتىڭ يدەيالىق نەگىزى. ۇشقارىلىقتى الاستاۋ ءدىندى جويۋ ەمەس، قايتا زورلىقتى كۇش، لاڭكەستىكتىڭ يدەيالىق نەگىزىن جويىپ، دىندەردىڭ تاتۋلىعىن، قوعامنىڭ جاراسىمدىلىعىن ءتيىمدى جاقسى قورعاپ، شينجياڭ وڭىرىنىڭ ورنىقتىلىعىن، گۇلدەنۋىن قورعاۋ جانە جەبەۋ.

شينجياڭداعى دىندەردىڭ جۇڭگوشالانۋ بەتالىسىنا تاباندى بولۋ كەرەك. تاريح مىنالاردى كورسەتتى: ءوزى جاساعان داۋىرگە جانە قوعامعا ۇيلەسۋ ــ ءدىننىڭ ءومىر ءسۇرۋى مەن دامۋىنىڭ ىشكى قاجەتى جانە زاڭدىلىعى، مەيلى جەرگىلىكتى ءدىن، الدە سىرتتان كەلگەن ءدىن بولسىن، ءسوز جوق، تۇگەلدەي وسى زاڭدىلىققا بويسۇنۋى كەرەك. جۇڭگوداعى بۋددا ءدىنىنىڭ، داۋجياۋ ءدىنىنىڭ، ءيسلام ءدىنىنىڭ، حريستيان ءدىنىنىڭ جانە كاتوليك ءدىنىنىڭ جۇڭگودا قازىرگە دەيىن جالعاسۋى ءارى جۇڭگولىق ەرەكشەلىككە يە جۇڭگو دىنىنە اينالۋى ــ ولاردىڭ جۇڭگو قوعامىنا ۇزدىكسىز ۇيلەسىپ، جۇڭگوشالانۋ جولىندا العا باسىپ دامۋىنىڭ ناتيجەسى. شينجياڭ وڭىرىندەگى دىندەر دە وسىنداي. مىسالى، ءيسلام ءدىنى شينجياڭ وڭىرىنە تارالعان سوڭ، جۇڭگوشالانۋ بەتالىسىنا قاراي دامىپ، ۇزاق ۋاقىت شينجياڭداعى ءار ۇلتتىڭ ءدىني سەنىمىمەن جانە مادەنيەتىمەن توعىسىپ، بىرتىندەپ جۇڭگو مادەنيەتىنىڭ ءبىر بولىگىنە اينالعان ءارى ايقىن وڭىرلىك ەرەكشەلىك پەن ۇلتتىق ەرەكشەلىكتى بەينەلەگەن. ءدىننىڭ جۇڭگوشالانۋى جالعاسا بەرەدى. بۇگىن شينجياڭداعى دىندەر جۇڭگوشالانۋ بەتالىسىنا تاباندى بولۋدا، جۇڭگونىڭ باسقا وڭىرلەرىندەگى دىندەر سياقتى، ءسوز جوق، ءدىننىڭ جۇڭگوشالانۋ تاريحي داستۇرىنە تاباندى بولۋ نەگىزىندە سوتسياليستىك وزەكتى قۇن كوزقاراسىمەن جەتەكتەپ، جۇڭحۋا مادەنيەتىمەن نارلەندىرىپ، ءدىن قاعيداسى جونىندە جۇڭگو قوعامىنىڭ دامۋى مەن العا باسۋ تالابىنا ۇيلەسەتىن، جۇڭگونىڭ تاڭداۋلى ءداستۇرلى مادەنيەت قۇنىنا ۇيلەسەتىن تۇسىنىك جاساۋعا قۇلشىنۋ، شينجياڭنىڭ قوعام ورنىقتىلىعى مەن بايانىدى تىنىشتىق باس نىساناسىنا قىزمەت وتەۋگە قۇلشىنۋ كەرەك.

(اۋتور: شينجياڭ قوعامدىق عىلىمدار اكادەمياسىنىڭ اعا زەرتتەۋشىسى)

(ماقالا 2019 ـ جىلى 7 ـ ايدىڭ 24 ـ كۇنى «حالىق گازەتى»ندە باسىلعان)

جۇڭحۋا كوزاياسىنداعى شينجياڭنىڭ وڭىرلىك تاريحى

(باسى 5 ـ بەتتە)

تاڭ داۋىرىندە جاڭارتىلىپ كەڭ تارالعان. سونىمەن ءبىر ۋاقىتتا، پيپا، چياڭ سىبىزعىسى سياقتى مۋزىكا اسپاپتار دا ورتا جازىقتا باتىس وڭىردەن ەندى نەمەسە باتىس ءوڭىر ارقىلى تارالدى. ۋي، جين، وڭتۇستىك ـ سولتۇستىك اۋلەتتەرى داۋىرىندەگى ۇلتتاردىڭ ۇلى قونىس اۋدارۋى، ۇلى توعىسۋى ارقىلى قازىرگى شينجياڭنىڭ كۇشار وڭىرىنەن تارالعان كۇسان سازى ورتا جازىقتا ماراپاتتالىپ، سۇي، تاڭ داۋىرىنەن سوڭ داۋىرىنە دەيىن وردا سارايى سازىنىڭ ماڭىزدى بولىگىنە اينالدى. تاڭ داۋىرىندەگى 10 سازدىڭ ىشىندە شيلياڭ سازى، كۇسان سازى، تانجۇر سازى، بۇحارا سازى، شالىك سازى، گاۋچاڭ سازى، قاڭلى سازى سىندى جەتەۋى باتىس وڭىردەن كەلدى، سوعدىلاردىڭ قۇيىن ءبيى، سوعدىلاردىڭ سەكىرمە ءبيى، ارىستان ءبي سياقتىلار وردا سارايلارىندا كەڭ تارالىپ، چاڭ ـ ان قالاسىندا ءبىر مەزەت "باتىس ءوڭىر لەبى" داۋرەندەدى. شەكارا بەكىنىسىندەگى اقىن سىن شىننىڭ "حۋامىن سانعۇن حۋدىڭ سالىپ انىنە، يەحى وتامان حانزۋ ءتىلىن كەلتىرەدى سانىنە" دەگەن ولەڭ جولدارى سول كەزدەگى شينجياڭ وڭىرىندە از ۇلت جانە حانزۋ تىلدەرىنىڭ قاتار قولدانىلىپ، مادەنيەت كوركەيىپ ـ گۇلدەنگەن ساتتەردىڭ كۋاسى بولدى. 1884 ـ جىلى شينجياڭ وڭىرى ولكە بولىپ قۇرىلعان سوڭ، جەر ـ جەر اعارتۋشىلىق جۇرگىزىپ، مەكتەپ اشىپ، قوعامدىق مادەنيەت قۇرىلعىلارىن قايتا ورناتىپ جانە قالپىنا كەلتىرىپ، ءار ۇلت مادەنيەتى مەملەكەت تۇتاستىعىنان تىڭ قۋات الىپ، جۇڭحۋا مادەنيەتىنىڭ اعىمىنا قايتا كەلىپ قوسىلدى. وسىدان كەيىن شينحاي توڭكەرىسىنىڭ، روسسياداعى قازان توڭكەرىسىنىڭ، 4 ـ مامىر قوزعالىسىنىڭ، جاڭا دەموكراتيالىق توڭكەرىستىڭ ىقپالىندا شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى وسى زامانعا قاراي ويىستى. جاپون شاپقىنشىلارىنا قارسى سوعىس كەزىندە، شينجياڭ وڭىرىندە جاڭا مادەنيەت قوزعالىسى قارىشتاي ورىستەتىلىپ، ماركسيزم كەڭىنەن تارالىپ، ءار ۇلت بۇكىل ەل حالقىمەن تىزە قوسا جاۋعا تەگىس كەكتەنىپ، وتانشىلدىقتى وزەك ەتكەن جاپون شاپقىنشىلارىنا قارسى سوعىس مادەنيەتىن قالىپتاستىردى. جاڭا جۇڭگو قۇرىلعاننان كەيىن، اسىرەسە، رەفورما جاساعاننان، ەسىك اشقاننان بەرى، مەملەكەت ۇيعۇر، قازاق، موڭعۇل، قىرعىز، تاجىك، سىبە جانە وزبەك سياقتى ۇلتتاردىڭ كوپتەگەن حالىقتىق ادەبيەت مۇرالارىن ىلگەرىندى ـ كەيىندى قۇتقارىپ، جيناپ، رەتتەپ، اۋدارىپ، باسپادان شىعارىپ، ءار ۇلت مادەنيەتىنىڭ تاريحتا بولماعان گۇلدەنۋ، دامۋ كەزەڭىنە ءوتۋىن ىلگەرىلەتتى. تاريح مىنانى دالەلدەدى: جۇڭحۋا مادەنيەتى قاي ـ قاشان دا شينجياڭداعى ءار ۇلتتىڭ سۇيسپەنشىلىك ارقاۋى، كوڭىل تيانىعى جانە رۋحاني مەكەنى ءارى شينجياڭداعى ءار ۇلت مادەنيەتى دامۋىنىڭ قوزعاۋشى كۇش قاينارى بولىپ كەلەدى.

شينجياڭ وڭىرىندەگى دىندەر وتانىمىزدىڭ باسقا وڭىرلەرىندەگى دىندەرمەن جاراسىمدى قاتار تۇرىپ، توعىسىپ قاتار ءومىر ءسۇرىپ، ءدىننىڭ جۇڭگوشالانۋ بەتالىسىن ايگىلەدى. جۇڭگو ــ كوپ ءدىندى مەملەكەت، ءار قايسى دىندەردىڭ تاريحتان بەرى ورنى تەڭ، قارىم ـ قاتىناسى بەرەكەلى بولىپ كەلەدى. حان داۋىرىنەن بەرى، جۇڭگو بۋددا ءدىنى، داۋجياۋ ءدىنى، ءيسلام ءدىنى، كاتوليك ءدىنى، حريستيان ءدىنى قاتارلى 5 ۇلكەن ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن جاعداي قالىپتاستى. ءار قايسى دىندەردىڭ ورنى تەڭ، جاراسىمدى قاتار تۇرىپ، كوپ نەگىزدى، سيسمدى ءدىني تالاس وتە از بولدى، دىنگە سەنەتىن بۇقارا مەن دىنگە سەنبەيتىن بۇقارا دا ءبىرىن ـ ءبىرى قۇرمەتتەپ، ىنتىماقتى تاتۋ وتۋدە. شينجياڭ تاريحتان كوپ ۇلت شوعىرلى قونىستانعان جانە كوپ ءتۇرلى ءدىني سەنىم قاتار ءومىر سۇرگەن ءوڭىر، العاشقى دىندەر شامان ءدىنى، زاراتۋشترا ءدىنى، بۋددا ءدىنى، داۋجياۋ ءدىنى، مانيحەي ءدىنى، نەستوريان ءدىنى، ءيسلام ءدىنى، حريستيان ءدىنى، كاتوليك ءدىنى، پراۆوسلاۆيە ءدىنى قاتارلىلار ىلگەرىندى ـ كەيىندى شينجياڭ وڭىرىنە تارالدى، ءبىر ءدىندى نەمەسە ەكى ءدىندى نەگىز ەتۋ، كوپ ءدىن قاتار ءومىر ءسۇرۋ باستان ـ اياق شينجياڭنىڭ ءدىن جاعدايىنىڭ تاريحي ەرەكشەلىگى بولىپ كەلەدى. تاريحتا شينجياڭ وڭىرىندە ءدىن سوعىسى نەمەسە قاقتىعىسى تۋىلىپ تۇرعانىمەن، بۇل سوعىستار نەمەسە قاقتىعىستار سالىستىرمالى تۇردە ۋاقىتشا بولعان، شينجياڭ وڭىرىندە كوپ ءتۇرلى ءدىن قاتار ءومىر سۇرگەن جاعدايدى ەشقاشان وزگەرتكەن ەمەس، كوپ ءتۇرلى ءدىننىڭ قابىلداۋ ـ توعىستىرۋ، بەيىت، سيسمدى بولۋ قارىم ـ قاتىناسى دا ەشقاشان وزگەرتكەن ەمەس. مىسالى، شامان ءدىنى مەن زاراتۋشترا ءدىنىنىڭ وتقا تابىنۋى ءيسلام ءدىنى تارالىپ كىرگەننەن كەيىندە جويىلعان جوق. تاعى ءبىر مىسال، ياركەن، قاعىلىق، قاشقار، قۇمىل، ىلە قاتارلى جەرلەردەگى بايىرعى مەشىتتەردەن بۋد تاۋشاسى، شامكۇل ورنەكتەرى، شامكۇل تاعى سياقتى سارقىنشاقتاردى كەزىكتىرۋگە بولادى. بۋددا ءدىنى، ءيسلام ءدىنى قاتارلى سىرتتان كەلگەن دىندەر شينجياڭ وڭىرىنە تارالعان سوڭ، جۇڭحۋا مادەنيەتىنىڭ ءبارىن قۇشاعىنا الۋ، بىرلىك تە، وزگەشەلىك تە بولۋ رۋحىنىڭ ىقپالىندا تۇگەلدەي جۇڭگوشالانۋ، جەرگىلىكتى ءتۇس الۋ بارىسىن باستان كەشىرىپ، ايقىن وڭىرلىك ەرەكشەلىككە جانە ۇلتتىق ەرەكشەلىككە يە بولىپ، جۇڭحۋا مادەنيەتىنىڭ ءبىر بولىگىنە اينالدى. جانە ءبىر مىسال، ءيسلام ءدىنى اسلىندە اللادان وزگە ءار قانداي ادامعا نەمەسە زاتقا تابىنۋعا قارسى تۇرادى، الايدا ۇيعۇر سياقتى ۇلتتاردا مازارعا تابىنۋ قيمىلى ءالى كۇنگە بار، بۇل ءيسلام ءدىنىنىڭ جەرگىلىكتى ءتۇس الۋىنىڭ ەڭ تيپتىك بەينەسى بولىپ تابىلادى. مۇنان سىرت، ءار جىلى قۇربان ايت مەرەكەسىندە قاشقارداعى دىنگە سەنەتىن ۇيعۇر بۇقاراسى ايتكار مەشىتىندە ناماز وتەگەننەن كەيىن، تۇگەلدەي مەشىت الدىنداعى الاڭدا ساما ءبيىن بيلەيدى، جۇرت ءان ايتىپ، ءبي بيلەپ، شاتتىققا شومىپ، قىزۋ دۋمانعا بولەنەدى. بۇل جۇڭگودا عانا ەمەس، بۇكىل دۇنيە جۇزىندەگى قۇربان ايت مەرەكەسىن تويلاۋ قيمىلدارىنىڭ ىشىندە بىردەن ـ ءبىر بولاتىن قيمىل سانالادى. بۇلاردىڭ بارلىعى شينجياڭ وڭىرىنە سىرتتان كەلگەن دىندەر تەك جۇڭگوشالانۋ بەتالىسىنان جازباي، جۇڭگونىڭ قۇنارلى توپىراعىنا سىڭگەندە عانا جۇڭگودا ءومىر سۇرە الاتىندىعىن جانە جالعاسا الاتىندىعىن تۇسىندىرەدى.

ديالەكتيكالىق ماتەرياليستىك جانە تاريحي ماتەرياليستىك دۇنيە كوزقاراسىنا، ادىستەمەسىنە تاباندى بولىپ، جۇڭحۋا كوزاياسىنان شينجياڭنىڭ وڭىرلىك تاريحىن تانىعاندا، ماركسيزمدىك مەملەكەت كوزقاراسى، تاريح كوزقاراسى، ۇلت كوزقاراسى، مادەنيەت كوزقاراسى، ءدىن كوزقاراسى ايگىلەنەدى.

(اۋتور: شينجياڭ ۇيعۇر اۋتونوميالى رايونىدىق پارتكوم ۇگىت ءبولىمىنىڭ ورىنباسار باستىعى)

(ماقالا 2019 ـ جىلى 7 ـ ايدىڭ 24 ـ كۇنى «حالىق گازەتى»ندە باسىلعان)